

UDK:31.1

Durdona MAHKAMOVA,

ToshDO‘TAU Nazariy va amaliy tilshunoslik kafedrasida katta o‘qituvchisi

E-mail: durdonamahkamova7@gmail.com

ToshDO‘TAU professori H.Dadaboyev taqrizi asosida

TERMINOLOGIK MODERNIZATSIYALASHUV VA UNI VUJUDGA KELTIRUVCHI AYRIM OMILLAR

Аннотация

Mazkur maqolada modernizatsiyalashuv jarayoni va uning terminologik tizimda voqelanishiga doir qarashlar berilgan. Xususan, o‘zbek va xorijiy olimlarning terminologik modernizatsiyaga doir qarashlari keltirilib, ularga munosabat bildiriladi. Shuningdek, tadqiqot doirasida aniqlangan modernizatsiya omillari ko‘rsatiladi. Ko‘rsatilgan omillarning har biri ta‘riflanib, tahlil va xulosalar o‘zbek terminologik tizimiga oid misollar bilan dalillangan.

Kalit so‘zlar: Termin, terminologiya, modernizatsiyalashuv, terminologik tizim, terminologik tizim modernizatsiyalashuvi, sohalar integratsiyasi, shaxs omili.

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ И НЕКОТОРЫЕ ВЫЗЫВАЮЩИЕ ЕЕ ФАКТОРЫ

Аннотация

В данной статье представлены взгляды на процесс модернизации и его реализацию в терминологической системе. В частности, представлены взгляды узбекских и зарубежных ученых на терминологическую модернизацию и выражена реакция на них. Также показаны факторы модернизации, выявленные в ходе исследования. Определены каждый из упомянутых восьми факторов, а анализ и выводы обоснованы примерами узбекской терминологической системы.

Ключевые слова: Термин, терминология, модернизация, терминологическая система, модернизация терминологической системы, интеграция научных сфер, личностный фактор.

TERMINOLOGICAL MODERNIZATION AND SOME FACTORS CAUSING IT

Annotation

This article presents views on the modernization process and its implementation in the terminological system. In particular, the views of Uzbek and foreign scientists on terminological modernization are presented and the reaction to them is expressed. Also, the factors of modernization identified within the research are shown. Each of the mentioned eight factors is defined, and the analysis and conclusions are proved with examples of the Uzbek terminological system.

Key words: Term, terminology, modernization, terminological system, terminological system modernization, integration of scientific spheres, personality factor.

Kirish. Tizimning yangi birliklar bilan boyishi, terminlar semantikasidagi o‘zgarishlar, termin yasashda yangi konstruksiyalarning paydo bo‘lishi kabi hodisalar terminologik tizim modernizatsiyalashuvini belgilaydi. Aslida modernizatsiyalashuv doimiy jarayon bo‘lib, termin sifatida o‘z ichiga “yangilanish”, “o‘zgarish”, “takomillashish”, “zamonaviylashish” kabi qator ma’nolarni qamrab oladi. Lingvistik nuqtai nazardan modernizatsiya jarayonini o‘rganish tadqiqotchini hodisani keng qamrovda ko‘zdan kechirishga undaydi: sotsiolingvistik hodisa sifatida modernizatsiyani til siyosati, endogloss va ekzogloss vaziyatlar bilan bog‘liqlikda o‘rganish, sof lingvistik hodisa sifatida tizimli jarayon shuningdek, qator yasaliş usullari, omillarini hosil qiluvchi sifatida tahlil etishni talab qiladi. Zotan, “Har birimiz davlat tiliga bo‘lgan e‘tiborni mustaqillikka bo‘lgan e‘tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni, ona vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz kerak. Yana bir muhim vazifa fundamental tadqiqotlar, zamonaviy axborot va kommunikasiya texnologiyalari, sanoat, bank-moliya tizimi, yurisprudensiya, diplomatiya, harbiy ish, tibbiyot va boshqa tarmoqlarda davlat tilini to‘laqonli qo‘llash bilan bog‘liq” [1]. Tarmoq va sohalar o‘z o‘rnida, maxsus so‘zlar –terminlarga ega. Ularni tartibga solish, turli terminologik jarayonlarni tadqiq qilish terminologiya oldida turuvchi doimiy, dolzarb vazifalardandir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O‘zbek tilidagi lingvistik adabiyotlarda “modernizatsiyalashuv” termini qo‘llanilmagan bo‘lsa-da, mohiyatan unga aynan mos keluvchi qarashlar, tamoyillar terminologik tadqiqotlarning deyarli barchasida mavjud [2, 3]. Xususan, tilshunos Azim Hojiyev bu borada quyidagilarni qayd etgan: “Har qanday milliy til lug‘at sistemasining, shuningdek, terminologik sistemasining

rivojlanishida, takomillashuvda ikki narsaga to‘g‘ri amal qilish bu boradagi ishlarning muvaffaqiyatli, ijobiy natijalar bilan yakunlanishini ta‘minlaydi: 1) tilning rivojlanishida amal qiladigan qonuniyatlar asosida ish ko‘rish; 2) terminga qo‘yiladigan talabdan kelib chiqib ish ko‘rish” [4].

Leksik modernizatsiya tilning yangi sohalar doirasida qo‘llanishini ta‘minlash maqsadida mavjud til elementlaridan yangi til birliklarini hosil qilish jarayoni hisoblanadi. Leksik modernizatsiya jamiyat hayotidagi ilg‘or sohalar (ilm-fan, texnika, ijtimoiy-siyosiy va madaniy soha) vakillari tashabbusi bilan til tarkibida amalga oshiriladi. Yangi so‘zlarning tarqalishi va qat‘iyalashuvi asta-sekin amalga oshishi mumkin. Bu jarayonda ommaviy axborot vositalarining roli ham ahamiyatli hisoblanadi [5].

Tadqiqot metodologiyasi. Til taraqqiyoti bir tomondan yangi atov birliklari, so‘zlar (neologizmlar) hisobiga amalga oshsa, boshqa tomondan tilning boyishi mavjud birliklarning qayta nomlanishi (yangilanishi) hisobiga yuzaga chiqadi. Mavjud referentlarning yangilanishi lug‘at tarkibining ma‘lum bir kichik qisminigina egallab, bevosita konseptlarga aloqador hisoblanadi va konsept tarkibida (garchi yangilangan, qayta nomlangan bo‘lsa-da) qat‘iy o‘zgarishsiz qoladi. Birinchi jarayon ko‘plab lingvistik tadqiqotlar obyekti bo‘lib hisoblangan, biroq ikkinchi holatda modernizatsiya jarayoni bor va u hamisha tilda mavjud bo‘lsa-da, hanuz o‘zining tizimli ta‘rifini topmagan [6].

Ta‘kidlanganidek, terminlar leksik sathning doimiy o‘zgarishga moyil (dinamik) birliklari bo‘lgani bois terminologik modernizatsiyalashuvning qaysi omillar hisobiga yuzaga kelishini aniqlash tizimning aniq, kamchiliklardan holi ravishda shakllanishini ta‘minlaydi [7].

Tahlil va natijalar. Terminologik tizimdagi o'zgarish va yangilanishlarni kuzatar ekanmiz, bunga sabab bo'luvchi quyidagi omillarni belgiladik:

1. Til siyosati. Ma'lumki, til siyosati o'z ichiga qator masalalar: davlat tili, adabiy til, ta'lim tili, muloqot tili, til ta'limi kabilarni qamrab oladi. Terminlar esa bu masalalarning barchasiga uzviy aloqador. Har qanday davlatda terminologiya masalalari, avvalo, til siyosati orqali boshqariladi va tartibga solinadi. Mamlakatning til siyosatidagi o'zgarishlar ko'p hollarda ijtimoiy soha fanlari terminologik tizimlarida aks etadi.

2. Zamonaviy texnologiyalarning (soha, fan yoki kasb-hunarga) kirib kelishi. Mazkur omil terminologik tizimlarda mavjud asbob-uskuna, qurilma nomini bildiruvchi semantik guruhlarning tarkibining keygayishi yoki yangilanishiga sabab bo'ladi. XX asr terminologiyasi yangi texnologiyalarni bildiruvchi terminlar (va tushunchalar) bilan kengaygan bo'lsa, ushbu tushunchalarning taraqqiy etgan variantlari XXI asr terminologik tizimlarining yangilanishini ta'minlamoqda. avtomat korobka (Avtomatik uzatmalar qutisi (avtomat uzatma qutisi, avtomatik uzatma); disketa-disk-USB, modem; EHM (elektron hisoblash mashinasi)-kompyuter.

3. Zamonaviy soha, fan yoki kasb-hunarning kirib kelishi. Soha, fan yoki kasb-hunarning kirib kelishi ma'lum bir tilning terminologiyasini yangilaydi ya'ni lug'at sathi yangi terminlar, yasalish konstruksiyalariga ega yangi terminologik tizim bilan boyiydi. Ayni paytda bu holat terminologiyada ham yangi yondashuvlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Ma'lumki, so'nggi yillarda maishiy xizmat ko'rsatish sohasi jadal rivojlanmoqda. Bu, o'z navbatida, shu tizim termin va atamalarini tartibga solish masalasini yuzaga keltiryapti. Mas., ruscha ekvivalenti ommalashgan dostavka ning kuryerlik xizmati, yetkazib berish xizmati, eltuv xizmati kabi muqobilari bor. Ularni tartibga solishda tabiiyki terminologik tamoyillar va adabiy til me'yorlariga muvofiq yondashiladi. Bunda xizmat nomi asosida yasaluvchi terminlarni ham hisobga olish lozim. Mas., shu faoliyat bilan shug'ullanuvchi shaxs nomini bildiruvchi termin uchun yuqoridagilardan quyidagi hosilalarni yasash mumkin: kuryerlik xizmati-kuryer, yetkazib berish xizmati-yetkazib beruvchi, eltuv xizmati-eltuvchi. Kuryer o'z qatlam so'zi bo'magani bois mazkur termini qabul qilish baxsli, biroq yetkazib beruvchi va eltuvchi terminlari masalasida bir to'xtamga kelish mumkin. Terminologiyaning aniqlik tamoyiliga ko'ra ikki shakl ham talabga javob beradi, lekin qisqalik (tejamlilik) tamoyiliga ko'ra bu holatda bir komponentli shakl tanlanadi. Shunga asosan eltuv xizmati (faoliyat nomini anglatuvchi termin) va eltuvchi (eltuv faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxs) terminlarini qabul qilish hamda ommalashtirish, shu bilan birga mazkur soha terminlarini yuqoridagi asos terminlar negizida shakllantirish maqsadga muvofiq.

Ayni paytda o'zbek terminologiyasi SMM(Social Media Marketing)- Ijtimoiy tarmoq marketingi, PR(public relations) kabi zamonaviy sohalar terminlari bilan boyib bormoqda. Qayd etilganidek, bu terminologik modernizatsiyalashuvni yuzaga keltiradi va terminologlar bilan bir qatorda soha vakillarining ham oldiga tilning sofligi hamda jozibadorligini saqlash bilan bog'liq katta vazifalarni yuklaydi.

4. Soha(fan)lar integrallashuvi. XXI asr ilm-fanining o'ziga xos xususiyatlaridan biri integral fan va sohalarning ko'payishidir. Ayni paytda ularga xos terminologik tizimlar ham semantik, struktur va yasalishi jihatidan e'tiborga molik. Ikki fanning birikuvidan hosil bo'lgan yangi fanning predmeti, obyekt ham integral xarakterga ega bo'ladi va bu jihat terminologik tizimda aks etadi. Xususan, bugungi kun tilshunosligi ham antroposentrik paradigmadagi ish ko'ruvchi psixolingvistika, neyrolingvistika, sotsiolingvistika, kompyuter lingvistikasi, kriminolingvistika, kulturologingvistika kabi ko'plab integral fanlarga ega. Ularning har birida o'ziga xos terminologik tizim mavjud. Mazkur sohalar terminlarini hosil qilishda ham ayrim terminologik talablarga amal qilish lozim. Masalan, soha nomini bildiruvchi termin ko'pincha bir komponentli, qo'shma so'z shaklida bo'ladi: sotsiolingvistika – sotsiologiya + lingvistik. Shu o'rinda bu ikki soha integrallashuvini bildiruvchi lingvosotsiologiya termini ham bor. Farqi shundaki, 1-si (sotsiolingvistika) ijtimoiy (sotsial) hodisalar, xususan, tilning

ijtimoiylashuvini lingvistik nazariyalar (tilshunoslik qonuniyatlar)asosida o'rganib, o'zining markaziy obyekti – til haqida xulosa beradi. 2-si (lingvosotsiologiya) esa tilni ijtimoiy hodisalaridan biri sifatida sotsiologik nazariyalar (tilshunoslik qonuniyatlar)asosida o'rganib, o'zining markaziy obyekti – jamiyat haqida xulosa beradi. O'z o'rnida, ikkala sohaning xulosalari, kuzatishlari bir-biri uchun nazariy asos sifatida xizmat qiladi. Keltirilgan tamoyil kriminolingvistika va lingvokriminalistika, kulturologingvistika va lingvokulturologiya kabi soha nomini bildiruvchi terminlar guruhiga ham taalluqli.

5. Soha yoki ilm-fanda tizim, yondashuv, qarashlarning o'zgarishi. Ma'lum bir tizimda kechuvchi o'zgarishlar, avvalo, terminologik tizimda aks etadi va uning modernizatsiyalashuviga sabab bo'ladi. Masalan, oliy ta'lim tizimini isloh qilish va zamonaviy talablar asosida tashkil qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimida 2021-yildan tutorlik faoliyati yo'lga qo'yildi hamda sohada tyutor termini qo'llana boshladi. Unga qadar sohada bu faoliyat turi bilan shug'ullanuvchi shaxsni bildiruvchi kurator, kurs rahbari, murabbiy terminlari qo'llangan.

6. Shaxs omili. Jamiyatda, fanda lisoniy shaxs darajasiga ko'tarilgan shaxslar tomonidan biror tushunchaning qayta nomlanishi, yangi tushunchaning kiritilishi, narsa-buyum, hodisaning ixtiro qilinishi va nomlanishi terminologiyaning shaxs omili asosida modernizatsiyalashuviga sabab bo'ladi. Bu omil ta'sirini aniq fanlar terminologik tizimlarida (volt, amper), tabiiy fanlar, xususan, tibbiyot terminlarida yaqqol ko'rish mumkin (parkinson, alsgeymer, turett sindromi). Sanalganlar fanda lisoniy shaxs darajasiga ko'tarilgan shaxslarning terminologiyaga ta'siriga misol hisoblanadi. Shuningdek, jamiyatda yuqori maqomga ega lisoniy shaxslar nutqidagi ayrim leksik birliklar soha terminologiyasiga sezilarli ta'sir o'tkazadi.

7. Ma'lum bir ijtimoiy tushunchaning ommalashuvi. Shunday tushunchalar borki, ular ma'lum bir nom ostida jamiyatga kirib keladi, turli jabhalarda tilga olinadi va keskin ommalashadi. Natijada ilm-fanning turli sohalariga tegishli terminologik tizimlarda shu tushuncha asosiga qurilgan yangi terminlar paydo bo'ladi. XXI asr terminologiyasining shu omil asosida modernizatsiyalashuviga gender tushunchasini misol qilish mumkin. O'tgan asrning 70-yillarida fanga kirib kelgan mazkur tushuncha bugungi kunda ijtimoiy fanlar doirasidagi bir qancha terminologik tizimlarda mavjud. Masalan, tilshunoslikda: genderologingvistika, nutqning gender variativligi; sotsiologiya, huquqshunoslik, siyosatshunoslikda: gender yondashuv, gender tengsizlik, gender tenglik, gender assimetriya; psixologiyada: gender moslashuv (adaptatsiya); pedagogikada: gender tarbiya.

8. Shakliyl omil. Mazkur omil terminologiyada so'nggi o'n yillikda jadallashdi. Bu omil terminologik tizimni so'z emas, balki shakl bilan boyitishni anglatadi. Mazkur omilni aniqlangan shakllarga asosan ikkiga: lingvistik shakliyl omil va simvolik omilga ajratish mumkin. Lingvistik omil – terminologiyaga tushuncha bilan abbreviaturaning bir paytda kirib kelishi va abbreviatura termin sifatida ommalashishini bildiradi. Buni IT, PR, SMM kabi termin-abbreviaturalarda ko'rish mumkin [8].

Shakliyl omilning ikkinchi turi simvolik omil bo'lib, bunda termin va tushunchaning ramziyl belgisi parallel qo'llanish asosida tushuniladi, matnda simvol termin o'rnida qo'llanib tushunchani ifodalay oladi. Masalan, pandemiya sababli koronavirus termini va uning ramziyl ifodasi(simvol) ommalashdi. Reklama matnlarida, dori va tibbiyot vositalari yorliqlariga kasallik nomini anglatuvchi termini so'z shaklida yozmasdan simvol tasvirini berish holatlari ko'paydi.

Termin va uning ramziyl ifodasi parallel qo'llanishda bo'lgan yana bir termin

geolokatsiyadir(geojoylashuv,geopozitsiya) - . So'nggi yillarda taksi va eltuv xizmatining rivojlanishi harbiy-strategik terminologiyadagina faol qo'llangan geolokatsiya (geojoylashuv,geopozitsiya) terminining umumiste'moldagi termin-so'zga aylanishiga sabab bo'ldi. E'tiborlisi, termin va simvol parallel qo'llanib, tejamlilik tamoyili ta'sirida terminning matnlarda ham simvol vositasida ifodalinishi ommalashmoqda.

Xulosa va takliflar. Ko'rilganidek, jamiyatda yuz beruvchi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarning har biri terminologik

tizimga ta'sir etadi. Ular natijasida terminologik tizimlar rivojlanadi, taraqqiy topadi, yangi birliklar bilan boyiydi. Terminologiyaning modernizatsiyalashuvini ta'minlovchi mazkur

omillarni aniqlash, xususiyatlarini belgilash, tizimning turli nuqsonlardan holi, proporsional dinamikada takomillashishiga zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганлигининг 30 йиллиги муносабати билан сўзлаган нутқи // uza.uz/uz/posts/prezident-shavkat-mirziyeevning-o'zbek-tiliga-davlat-tili-maqomi-21-10-2019.
2. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. – Toshkent, 2019.
3. Суперенская А., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. – М.: Либроком, 2012.
4. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. – Назрань: Пилигрим, 2010.
5. Ҳожиев А. Ўзбек терминологиясининг ҳозирги ҳолати ва уни такомиллаштириш чора-тадбирлари / Атамашунослик – касбий тафаккурни шакллантиришда, фан ва таълимни ривожлантиришда. – Тошкент, 2008.
6. Шемчук Ю.М. Модернизация существующей лексики современного немецкого языка. Автореф. д.ф.н. – Москва, 2006.
7. Mahkamova D.N. Modernizatsiyaga lingvistik yondashuv // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2023. – № 3 (2) // <https://oriens.uz/journal/article/modernizatsiyaga-lingvistik-yondashuv>
8. Mahkamova D.N. Terminological models in scientific text // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2023. – № 3 (11) // <https://oriens.uz/journal/article/terminological-models-in-scientific-text>